

H.Z.ŞİRVANI YARADICILIĞINDA MÜTALİƏ VƏ BİBLİOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Məşhur səyyah və coğrafiyaşunas-alim H.Z.Şirvani geniş yaradıcılığa malik olan görkəmli maarifçilərdən biri olmuşdur. O, eyni zamanda tarixçi, etnoqraf, filosof, ədib və şair olmuşdur. H.Z.Şirvani «Təmkin» təxəlliüsü ilə çoxlu şer yazmış və kiçik yaşlarından elmə çox böyük həvəs göstərmişdir. Gələcəkdə görkəmli alim olmaq üçün mütaliəni də çox sevmiş, rəsmi elmləri və ədəbi fənləri öyrənməklə ciddi məşgul olmağa başlamışdı. H.Z.Şirvani bu münasibətlə yazmışdı: «Mən on iki il atamın və başqa alimlərin yanında rəsmi elmləri və ədəbi fənləri öyrənməklə məşgul olmuş, istedadıma görə fəzilət və kəməl sahiblərinin xırmanlarından sünbüllə dərmisəm» (1).

H.Z.Şirvani geniş və planlı mütaliə etmək, dövrünün görkəmli alimleri ilə görüşmək və dünyani gəzmək, müxtəlif ölkələrin adamları ilə görüşüb onların adet və ənənələrini, mədəniyyətini, tarixini öyrənmək, bunun nəticəsində də zəngin material toplamaq üçün səyahətə çıxır. Səyyahın Yaxın Şərqi ölkələrini gəzməsi onun biliyini artırılmış və zəngin material toplamasına kömək etmişdir.

Görkəmli alim H.Z.Şirvanının yaradıcılığında nəzəri cəlb edən əsas cəhət əsərlərini tərtib edərkən bibliqrafik prinsiplərdən daha çox istifadə etməsidir.

Qırx ilə yaxın səyahətdə olmuş H.Z.Şirvani bu müddətdə Avropana, Asiya və Afrikanın bir sıra ölkələrini gəzmiş, Hind və Atlantik okeanında olmuşdur. Səyyah bu ölkələrin təbieti, tarixi, əhalisi, tosərrüfatı və mədəniyyəti haqqında çox zəngin material toplaya bilmişdir. Bu materiallar əsasında «Hədayiqüs-səyahə» («Səyahət bağları»), «Riyazüs-səyahə» («Səyahət bağçaları»), «Bustanus-səyahə» («Səyahət bostanı»), «Keşfül-maaris» (Ümerifilərin keşfi) əsərlərini yazmışdır. Alimin bu əsərləri o zaman bir sıra xarici ölkələrdə geniş yayılmış və elmi ictimaiyyətin diqqətini colb etmişdir.

H.Z.Şirvani kiçik yaşlarından başlayaraq çox geniş mütaliə ilə məşgul olmuş, əreb, fars dillerini öyrənmiş və bunun nəticəsində də Şərqi mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə daha yaxından tanış ola bilmüşdür.

H.Z.Şirvani bir alır kimi nə qədər mütaliə edib, biliyini artırırsa da, yene də özündən razi qalmadığını yeri gəldikcə bildirmişdir. Alimin ən başlıca arzusu daha çox mütaliə etmək, axtarış aparmaq və zəngin material toplamaq idi. H.Z.Şirvani elmi biliyini derinləşdirmək üçün mütaliə etməklə yanaşı, dövrünün görkəmli alimləri ilə de yaxından əlaqə saxlamış və onlardan gelecek elmi fəaliyyəti üçün semərəli məsləhətlər almışdı.

H.Z.Şirvani dövrünün görkəmli alımları ilə səhbatlarında, elmi mübahiselerində heç də hamisindən razi qalmamışdı. Bu münasibətlə o yazımışdı: «Mən dünyadan xəbersiz olan dar düşünceli alımların xidmətinə getdim, çox səy göstərdim, ancaq... bir şey əldə edə bilmədim» (2).

Elm aləmində tanınmış böyük şəxsiyyətlərin həyatında mütaliə başlıca rol oynamışdır. Bu cəhətdən H.Z.Şirvaninin bir alim kimi yetişməsində onun mütaliə və elmi-bibliqrafik fəaliyyəti vəhdət təşkil edir. Onun mütaliə dairəsi geniş olduğu kimi bibliqrafik fəaliyyəti da geniş olmurdu. İnsan həyatında mütaliənin əhəmiyyətini izah edərkən o yazımışdı: «Neyin bahasına olursa-olsun, hamı qadınlı-kıśli oxumalı, el n dalınca getməlidir. Elin bütün sırları incəliklərinə qədər anlamaqda insana yardım edir. Elm işqdır, elmsizlik qaranlıqdır» (3) deyən H.Z.Şirvani elmin bütün sırlarının yolunu ancaq geniş mütaliədə görürdü.

H.Z.Şirvani elmin hər hansı sahəsində çalışmasından asılı olmayaraq bütün alınları ardıcıl, planlı şəkilcə mütaliə etməyə, öz ixtisasını dərinlənərək öyrənməyə, biliyini durmadan artırmağa çağıraraq yazmışdır: «İnsan nə qədər elmə yiylənse yene də az şey bilir, bu və ya digər cəhətdən biliyi çatmir, onu təkmilləşdirməkdə başqa bir böyük alimin köməyinə ehtiyacı vardır» (4).

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, H.Z.Şirvani gözdiyi yerlər haqqında çox əzab-əziyyətlə topladığı müxtəlif materialların, bibliqrafik xarakterli mənbələrin hamısını axıradək qoruyub saxlaya bilməmişdir. Alimin yazdığınından aydın olur ki, din xadimləri, müxtəlif ölkələrin dövlət başçıları onun topladığı on qiymətli materialları elindən alıb gözünün qabağında məhv etmişlər. H.Z.Şirvani başına gelən bir əhvalatı təsvir edərkən yazmışdı: «Şirazdan Kərbəlaya gedirdim. Qırısq əsəbosuna çatarkən oranın hakimi Mehəmmədqəsim xan, Süleyman xan oğlu Qacar mənə zülm etdi. O, mənim bütün əmlakımı qarət etmişkələ kifayotlənməyib mənimlə münasibəti olanların hamısını həbs etdirdi. Hakim bizə çox zülm etdi. O, bununla kifayətlənməyib, 25 il ərzində zəhmət çəkib topladığım materialların hamısını məhv etdi» (5).

H.Z.Şirvaninin bibliografiya ilə olan əlaqəsini bibliografik mənbələrdən istifadə etməsindən və əsərlərini bibliografik qaydada tərtib etməsindən öyrənmək olur. Bu cəhətdən «Riyazüs-səyahə» əsərinin quruluşu, materialların bibliografik qaydada qruplaşdırılması maraq doğurur.

H.Z.Şirvani gəzdiyi ölkələrin kənd tesrrüfatı və təbabət elmi ilə maraqlanmış və bu sahələr üzrə də çox zəngin material toplaya bilmışdır. Alim müxtəlif xalqların tarixi haqqında çox zəngin mənbə olan «Riyazüs-səyahə» əsərini necə və nə məqsədlə yazdığını xatırladaraq göstərmüşdür ki, «...dünyanı doilandıqda və bir çox tayfaların yanına səyahət etdikdə bəzi sədəqətlilə qardaşlar, vefalı dostlar məndən xahiş etdilər ki, gördüklərimi, müşahidə etdiklərimi, müxtəlif din və məsləklərinə qərəzsiz surətdə çəkinmədən yazım, dostlar üçün bir yadigar və goləcək nəsil üçün bir xatirə qoymaq məqsədilə bu əseri yazdım» (6).

H.Z.Şirvaninin «Həqayıqüs-səyahə» əsərinin quruluşu, materialların bibliografik cəhətdən sistemləşdirilməsi diqqəti cəlb edir. Müəllif materialları fəsillər üzrə əlitba qaydasında düzənləşdir. Məsələn, əsərdə «B» hərfi ilə olan yer, insan adları, Bağdad, Bakı, Benqale, Bədaxşan, Bəlx, Bərdə, Buyunaksk, Buxara və s. şəhər adları, «T» hərfi ilə olan yer adları - Tacikistan, Tibet, Tunis, Turan, Türküstan və s. həmçinin əlitba üzrə düzülmüşdür. Əsərin digər fəsillərində də materiallar əlitba qaydasında düzülmüşdür. Burada diqqəti cəlb edən cəhət sözlərin daxilində də əlitba qaydasına diqqət yetirilməsidir. O, əsərlərini tərtib etmək üçün özündən əvvəlki müəlliflərin çox qədim dövri aid əsərlərini oxumuş və onların quruluşundan, tərtibi xüsusiyyətlərindən istifadə etmişdir. H.Z.Şirvani əsərində X əsrin məşhur coğrafiyasıն Əbu İshaq İbrahim ibn Mehəmməd İstərxinin «Mesamikül məmalix», XIII əsrin tanınmış alimi Mahmud Qəzvinin «Əcaibol-məxluqat», yənə X əsrin görkəmli Şərq tarixşünası Mirxonun 7 cildlik «Revzətüs-səfa» və s. kimi tarixi mənbələrinin təsvirini vermişdir.

«Riyazüs-səyahə» əsəri H.Z.Şirvanının 30 ilə yaxın müşahidələrinin, bibliografik axtarışlarının səmərəli neticəsi kimi meydana çıxmışdır. Səyyah-alim gəzdiyi ölkələrin coğrafiyası ilə yanaşı, həmçinin həmin ölkələrin ədəbiyyatı ilə də maraqlanmış və çox zəngin material toplaya bilmışdır. Səyyah bu əsərinin birinci hissəsində aid topladığı materiallar əsasında müxtəlif ölkələrin 60-dan çox şairi haqqında bibliografik məlumat vermİŞdir. Kitaba daxil edilmiş şairlərin 30 min beytindən ibarət şerlərinin burada oks ctdirilməsi də əsərin bibliografik cəhətdən əhəmiyyətini artırır. «Riyazüs-səyahə»

H.Z.Şiryanının dediyi kimi, oxucular üçün «Zəngin faydalar xəzinəsi» hesab olunur. Səyyah-alim topladığı zəngin material tam bibliografik qaydada qruplaşdırılmışdır. Bibliografik xarakterli nəşrlərle tanış olması ona bu işdə istiqamət vermişdir. O əsərdə göstərdiyi kimi, ərob tarixçisi və seyyahı Ə.Mosudinin «Mürtəcüz-zehəb və mədənül-cəvahir», XIV əsrin məşhur alim və dövlət xadımı F.Rəşiddəddinin «Cəsəm-təvarix» və s. mənbələrdən istifadə etmişdir. Görkəmli tarixçi A.Bakıxanov H.Z.Şirvaninin «Riyazüs-səyahə» əsərinin zəngin məlumat mənbəyi olmasının əhəmiyyətindən bəhs edərək yazımışdır: «Həqiqətən bu kitab zəngin faydalar xəzinəsidir. Nəzori və əlimi cəhətdən müəllifin fozl və kamalına möhkəm bir dəlildir» (7).

H.Z.Şirvaninin «Bustanus-səyahə» əsərinin tortibi də bibliografik principə uyğun olaraq həyata keçirilmişdir. Cəmi 28 fəsildən ibarət olan bu əsər onun müəllifinin həyatı haqqında bütün məlumatların öyrənilmesi üçün mühüm mənbə hesab olunur. H.Z.Şirvani gelecek oxucularına müraciət şəklində yazımışdır: «Hər bir şoxsunun mənim həyatımdan məlumat almaq isteyirsə, bu kitabı çox mütləqə etsin» (8).

H.Z.Şirvani geniş mütləqə sahibi olduğu üçün onun biliyi, əlimi məlumatı çox dərin olmuşdur. O, səyahətdə olduğu müddədə görüb səhbət etdiyi hər bir əlm adının, dövlət başçısının nəzərdiğindən cəlb etmişdir. O, səyahətdə olarkən Banqladeşin mərkəzi Dəkkə şəhərində otur. Burada bir çox görkəmli adamlarla, o cümlədən Dəkkə şəhərinin hakimi Nasiriddövlə ilə tanış olur. Hakim H.Z.Şirvanini qonaq sıfetlə öz evinə dəvət edir. Səhbət ərefəsində H.Z.Şirvaninin çox bilikli olduğunu hiss edən Nasiriddövlə ona çox qiymətli hədiyyə teklif edir. Lakin H.Z.Şirvani onun təklif etdiyi hədiyyədən imtina edir. Hakim H.Z.Şirvanının təməhkar adam olmadığını hiss edib, onun kitabə, mütləqədə daha çox maraq göstərdiyini nəzərə alaraq ona kitab hədiyyəsi vermək istəyir. Bu məqsədilə Nasiriddövlə 12 minə yaxın kitabı olan kitabxananın işçisine kitabxanasında olan kitablardan bibliografik siyahısını H.Z.Şirvaniyə təqdim etdirir. Onun yazdığını görə kitabxanadan bir ədəd qiymətli kitab götürür (9).

H.Z.Şirvanının əsərlərinin bibliografik cəhətdən tərtibi xüsusiyyətləri, materialların məntiqi ardıcılıqla lazımi qaydada qruplaşdırılması bir çox alımlorun diqqətini cəlb etmişdir. Bir sıra xarici ölkə alımları məlumat və bibliografik xarakterli kitablannı tərtib edərək H.Z.Şirvanının kitablarından istifadə etmişlər. Şərqşünas alim A.Quliyev məqalələrinin birində bu məsələdən bəhs edərək

yazmışdı: «İran alımları Şirvanının eserlerinden ensiklopediyaları, tarixi-coğrafi lügətləri tərtib ederkən geniş istifadə etmiş və etməkdədirlər» (10).

Beləliklə, XIX əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış görkəmli səyyah-alim H.Z.Şirvanının elmi fəaliyyəti, kitab tərtibatı sahəsində olan nəzəri və təcrübə biliyi, onun mütləq dairəsinin genişliyi, bibliografiq fəaliyyəti bir-birilə vəhdo: təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Kərimov N. *Qırx il səyahətdə*. - B., 1977. - s. 7.
2. Şirvani H.Z. *Riyaziüs-səyahə*. I hissə. - s. 6.
3. Şirvani H.Z. *Bustanus-səyahə*. - s. 6
4. *Yenə orada*. - s. 35.
5. *Yenə orada*. - s. 661.
6. Şirvani H.Z. *Riyaziüs-səyahə*. - s. 6.
7. Bakaxanov A. *Gülüstani-İrəm*. - B., 1951. - s. 220.
8. Şirvani H.Z. *Bustanus-səyahə*. - s. 276.
9. *Yenə orada*.
10. Quliyev A. *Uzaq əldən gələn səslər*. - Bakı. - 1975. - 13 aprel.

Байрамов Ф.

Вопросы чтение и библиография о творчестве Г.З.Ширвани

Резюме

Автор исследует позиции к вопросу о библиографии в мемориально-публицистических произведениях великого Азербайджанского путешественника, географа, ученого, этнографа, философа, писателя и поэта Гаджи Зейналабдина Ширвани.